

EXODUS – TEOLOGISK MYTE ELLER HISTORISK BEGIVENHED?

Lektor, cand.theol. Carsten Vang

RESUMÉ: Inden for forskningen er der en næsten total konsensus om, at beretningen om exodus i bedste fald blot rummer en vag historisk kerne. Imidlertid er der en række gode grunde til, at de hidtil kendte egyptiske kilder er tavse om det israelitiske folks ophold i Egypten og dets udvandring fra Egypten. En analyse af de nyeste arkæologiske fund og skriftlige kilder viser, at den bibelske beretning synes mere historisk plausibel, end forskningen giver indtryk af.

I Ex 1-15 berettes om, hvordan Jakobs efterkommere bliver til et stort folk i Egypten, men ender som statsslaver, hvor de er ved at bukke under som følge af det stadigt mere intensive hoveriarbejde. Under anførelse af Moses forlader folket Egypten, efter at det egyptiske samfund er blevet sendt til tælling som følge af en række voldsomme naturkatastrofer (de ni plager). En mirakuløs hændelse ved Egyptens østgrænse gør, at de flygtende israelitter kan undslippe og fortsætte ud i ørkenen, mens den forfølgende egyptiske elitedivision omkommer. Gennem udvandring (*exodus*) og ørkenvandring bringes folket tilbage til det land, som deres forfædre kom fra. Gennemgående for beretningen i Exodus er det, at begivenhedsforløbet forklares med Guds umiddelbare indgriben

for sit folk, mens menneskelige faktorer spiller en tilbagetrukket rolle i skildringen.

Israels exodus fra Egypten er uden tvivl den mest afgørende begivenhed i Det Gamle Testaments fremstilling af folkets historie. Ud over skildringen i Ex 1-15 rummer Det Gamle Testamente utallige referencer til exodus, især i resten af Pentateuken, de historiske skrifter, hos en række profeter og i en del salmer. På afgørende områder i den gammeltestamentlige teologi forudsættes exodus (ved for eksempel udvælgelse, pagtslutning, lovgivning), ligesom profeterne anvender exodus typologisk for at karakterisere Guds kommende frelse. Både historisk og teologisk er exodus altså af overordentlig stor betydning i Det Gamle Testamente.

1. Israels udvandring ifølge nyeste forskning

Derfor er det et helt afgørende spørgsmål, hvilken historisk værdi beretningen om israeliternes ophold i Egypten og udvandring skal tillægges. Er exodus-beretningen en litterær gengivelse af en faktisk hændelse i Egyptens historie, eller er den en fiktion, skabt af teologiske grunde? Hvis der har været en form for udvandring, hvad taler vi da om? En migration af et helt folk, af nogle stammer, eller af en mindre gruppe? Langt den største del af forskningen i dag¹ vil besvare disse spørgsmål negativt. Tre hovedsynspunkter gør sig gældende:

- (1) Ex 1-15 er en samling folklørefortællinger, som blev bearbejdet og skrevet ned i eksilet eller i persisk tid. Deres historiske kildeværdi er ganske beskedne. De indeholder kun vage historiske erindringer om et tungt hoveriarbejde og en mindre gruppe slavers flugt fra Egypten (se for eksempel Albertz 1994, 23-24; 42-47; Dever 1997). Denne gruppe undvegne slaver slår sig med tiden ned i Kana'ans land, hvor de slutter sig sammen med andre grupper, og ud af dette formes det, som senere bliver til det historiske Israel.
- (2) De tydelige litterære træk, som kan spores i fortællingerne, og deres insisteren på Gud som den direkte årsagsforklaring gør, at Ex 1-15 må betragtes som en samling legender med et bestemt teologisk sigte. Om der overhovedet har været nogen form for exodus er mere end tvivlsomt, fordi beretningerne entydigt afspejler forhold i det 6.-3. århundrede f.Kr. (se for eksempel Redford 1992, 408-22; Lemche 1998, 44-61; Lemche 2008, 156-61). Denne forståelse er blevet populariseret i Finkelsteins og Silbermans bestseller *The Bible Unearthed*, som har vundet en bred læserskare i

den engelsksprogede verden og som også er blevet præsenteret for danske avislæsere som en syntese af historiske fakta.²

- (3) Over for disse to grundforståelser står en lille gruppe af forskere, som hævder, at beretningen om exodus rummer så mange autentiske elementer fra Egypten i Det Nye Riges tid,³ at den må betragtes som historisk plausibel (se for eksempel Kitchen 1992; Hoffmeier 1997a; Kitchen 1998, 65-99; Kitchen 2003, 241-74; Hoffmeier 2005). Disse træk genfindes ikke i teksterne fra det 1. årtusindes Egypten. De kan derfor ikke forklares ud fra en formodning om, at forfatterne til Exodus har kendt forholdene i Nildeltaet i persisk tid.

2. Problemet

Den afgørende indvending mod at forstå exodus som en historisk begivenhed er, at til trods for, at Det Nye Riges tid er en yderst veldokumenteret periode med et væld af tekster og store monumenter i form af templer, statuer og steler, findes der ikke en eneste egyptisk kilde, som nævner Israels folk, Moses eller de ti plager (Redford 1992, 257-58; Finkelstein & Silberman 2002, 59-60; Lemche 2008, 158). Intetsteds i den rigeholdige litteratur fra perioden omtales, at en stor gruppe tvangsarbejdere gør sig fri af trældommen og flygter. Ingen af begivenhederne i Ex 1-15 kan synkroniseres med kendte hændelser i Egyptens historie. Talrige arkæologiske ekspeditioner har bragt et stort materiale frem om periodens faraoer og deres politiske og militære virke; alligevel er de hidtil kendte egyptiske kilder helt tavse om Israels exodus.

Den eneste kilde, som vi har til exodus, er Ex 1-15. For en række forskere er det imidlertid et stort problem, at netop skriftet Exodus ikke er en historisk fremstilling,

men primært er et religiøst skrift. Det giver ikke en nøgtern fremstilling af en særlig periode i Egyptens historie, men forkyn-der Israels Gud som den eneste Gud (jf. Ex 19,4-5). De store episoder omkring folkets udvandring begrundes med Guds undere. For Lemche er dette en afgørende hindring for at kunne betragte Ex 1-15 som en historisk kilde (Lemche 1998, 52-54). Det er tillige et mistænkeligt træk, at den egyptiske farao aldrig kaldes ved navn. En af hovedaktørerne fremstår gennem hele fortællingen som anonym og kaldes blot "faraο". "Should the biblical writers not have known and included the name of such a pivotal actor in the drama?" (Dever 1997, 68).

2.1 Fraværet af egyptiske kilder

En nærmere forståelse af de egyptiske kil- ders art og tilstand gør imidlertid, at pro- blemet med de manglende samtidige første- håndskilder tager sig noget anderledes ud i virkeligheden. "Tavsheden" i kilderne giver ikke noget sagligt grundlag for at afvise be- retningen om exodus som en faktisk hæn- delse.

Ifølge Ex 1,11 og 12,37 boede israelit- terne i området omkring byen Ramses. Det var her, deres tvangsarbejde begyndte, og det var herfra, de begyndte rejsen (jf. også Num 33,3.5). Alt taler for, at denne by er identisk med *Pi-Ramesse*, som farao Ram- ses II gjorde til sin residensby (mere herom nedenfor). På grund af byens beliggenhed i det fugtige nildelta med de årlige over- svømmelser er alle informationer, som blev nedtegnet på papyrus, gået tabt. Trods 40 års intensiv arkæologisk udgravning på de lokaliteter, hvor byen Ramses lå, har man ikke været i stand til at frembringe den mindste smule papyrus fra Det Nye Riges tid (Hoffmeier 2007a, 32). Det eneste, der er fundet i deltaet af skriftligt materiale fra hele det 2. årtusinde, er en enkel stump af

et brev fra hittitterkongen skrevet på ler- tavle, et fragment af et andet brev sendt fra Babylon⁴, nogle labels på vinkrukker og segl og seglaftryk. Men de dokumenter, som seglaftrykkene engang sad på, er bor- te. Egyptologen K.A. Kitchen vurderer, at over 99 % af alle administrative optegnel- ser fra alle perioder i deltaet er forsvundet (Kitchen 1992, 706; 2003, 246.311). Det er i sådanne dagligdags indberetninger, at vi måtte forvente at finde mulige informatio- ner om israeliternes tvangsarbejde, leve- vilkår og flugt; men dokumenter af den art mangler for alle perioder i deltaet for det gamle Egyptens vedkommende. Fra ørken- området ved den gamle hovedstad Memfis er fundet få administrative dokumenter vedrørende deltaet. Enkelte af dem kan be- lyse skildringen i Exodus af israeliternes hoveri.

På de officielle inskriptioner på tempel- vægge og sejrsteler finder vi udelukkende positive fremstillinger af faraos bedrifter og sejre. Skulle farao komme ud for et neder- lag, bliver det enten fortiet i teksterne, eller nederlaget bliver fremstillet som en sejr. Et berømt eksempel er farao Ramses II's kamp mod hittitterne i slaget ved Kadesh (1279 f.Kr.), som han fremholder som en strålen- de sejr, men hvor han i virkeligheden slap fra slaget med store tab og uden at være i stand til at true hittitternes magt over Ka- desh (se for eksempel Kitchen 1982, 53-62). En hændelse som exodus eller tabet af en elitedivision (Ex 14) vil derfor aldrig finde plads i de officielle egyptiske optegnelser over faraos bedrifter.

Der er således gode grunde til, at vi ikke kan vente at finde samtidige eller senere egyptiske kilder, der berører faraos ydmy- gelse i forbindelse med plagerne eller hans tab af de bedste styrker. Det vil stride mod egyptisk kongeideologi.

2.2 Den anonyme farao

Spørgsmålet står tilbage, hvorfor beretningerne i Exodus ikke identificerer farao eller faraos datter. Hoffmeier giver en række eksempler på, hvordan det var egyptisk praksis aldrig at omtale faraos fjender ved direkte navn, men at anvende forskellige omskrivninger for dem, med mindre de overgav sig (Hoffmeier 1997a, 109-12). Det kan måske forklare, hvorfor Exodus ikke lader farao optræde under eget navn. Men det forklarer ikke, hvorfor Josef-beretningen i Gn 39-50 gør det samme.

En anden forklaring forekommer mere nærliggende, nemlig at Exodus følger samtidig praksis, når det gælder måden, farao⁵ omtales på. Faraos navne anvendes alene i de officielle tekster. I mere uofficielle tekster, for eksempel breve og indberetninger, finder vi kun betegnelsen ”faraο”. Først fra cirka år 1000 f.Kr. bliver faraos navn også brugt uden for de officielle tekster. Dette svarer nøje til praksis i Det Gamle Testamente. Den første farao, som nævnes ved navn i Det Gamle Testamente, er farao Shishak (1 Kong 11,40; 14,25), som regerede fra 945-924 f.Kr. Herefter nævnes flere faraoner ved navn i Det Gamle Testamente (for eksempel farao Neko, farao Hofra), mens de tekster, som vedrører tiden før kongedømmets indførelse alene har ”faraο” (Kitchen 1998, 105-06).

Dette medfører, at hvis beretningen i Exodus havde haft farao + personnavn, ville det faktisk kunne opfattes som et indicium på, at beretningen var formet i det 1. årtusinde og efter den tids standard. Det manglende navn på farao er altså ikke noget folkløstreæk, men svarer nøje til egyptisk litterær praksis for ikke-officielle tekster fra anden halvdel af det 2. årtusinde.

3. Vurdering af Exodus som kilde

Den eneste egentlige kilde til Israels ud-

vandring er skriftet Exodus i Det Gamle Testamente. Spørgsmålet melder sig derfor, hvilken historisk kildeværdi dette skrift har. Kan det overhovedet bruges som en kilde til Israels tidligste historie? Skriftet har tydeligvis et bestemt teologisk sigte: Det vil berette om Guds udvælgelse af et folk af tidligere slaver ved, at han definitivt intervenerede for at befri det, og fortælle om, hvordan han bandt folket til sig i en eksklusiv pagt (Ex 20-24). Men kan Exodus’ angivelige informationer af historisk art tillægges nogen historisk værdi?

Størsteparten af bibelforskningen i dag er af den bestemte opfattelse, at Exodus har en meget lav værdi som historisk kilde. Det er der flere grunde til: (1) Mange mener, at Exodus enten er blevet komponeret eller har opnået sin endelige skikkelse i efterretsilske tid (se for eksempel Redford 1992, 418; Alberty 1994, 23-24). Skriftet er dermed op mod 800 år senere end de hændelser, som den beskriver. Det kan sige noget om den efterretsilske jødedom selvopfattelse, men intet om Israels tilblivelse som folk 1000 år tidligere. (2) Bogens stærke understregning af Guds undere i forbindelse med exodus gør, at historikeren umuligt kan tage den alvorligt som en historisk kilde. Fortællingen er intet andet end en litterær fiktion (Lemche 1998, 52-54) og en ”oprindelsesmyte” (Lemche 2008, 157).

3.1 Kilder med et ideologisk grundlag

Her er det vigtigt at være opmærksom på, at *alle* kilder fra oldtiden, som prætenderer at berette om begivenheder, der har fundet sted, bygger på bestemte religiøse forudforståelser og begrundes episoderne religiøst (Millard 2000, 57). Der findes ingen neutrale kilder; alle er tendentiøse og ideologiske. Som eksempel kan nævnes farao Merneftas sejrstele, som beretter om hans sejr over libyske stammer i hans 5. regeringsår (1209

f.Kr.).⁶ Merneftas sejr forklares for eksempel med, at Memfis' og Heliopolis' guder har givet farao styrke, fordi guderne ville gengælde Egyptens fjender deres synder.

Trods teksternes klare religiøse ideologi er forskningen i stand til at anvende dem i historisk øjemed. Den religiøse grundforståelse, som kommer til udtryk i dem, udelukker dem ikke på forhånd fra at kunne give data til en rekonstruktion af farao Merneftas regeringstid.⁷

På samme måde må Exodus bedømmes som enhver anden kilde fra oldtiden. Dens særlige forståelse af, at Herren styrer historiens gang, bør ikke på forhånd diskvalificere den som en mulig kilde. Hvor stor dens kildeværdi er afhænger af en nøje analyse af teksten selv og af de angivelige informationer af historisk art, som den vil give. Det afhænger ikke af, om den har en særlig teologisk grundforståelse eller ej.

3.2 Anakronismer?

Kildeværdien af et skrift fra oldtiden afgøres blandt andet ud fra spørgsmålet, om det rummer tydelige anakronismer, det vil sige informationer om steder, skikke og forhold, som beviseligt hører en senere tid til. Det Gamle Testamente har eksempler på anakronismer. For eksempel bruger 1 Krøn 29,7 blandt andet guldmønten darejken til at opgøre værdien af de indsamlede midler til det første tempel. Darejken er imidlertid en persisk mønt og dermed væsentlig senere end Davids tid. Forfatteren til 1 Krøn. anvender altså sin samtids møntenhed for at give et indtryk af, hvor meget folket 600 år tidligere gav til templet.

For Exodus' vedkommende synes det imidlertid ikke muligt at påvise lignende entydige anakronistiske træk.⁸ Alle stednavne, som nævnes i forbindelse med Israels ophold i Egypten, er fundet i kilder fra Det Nye Riges tid. For det vigtigste sted-

navns vedkommende er det ikke bevidnet senere end cirka 1050 f.Kr. (navnet Ramses). Hoffmeier har i sine seneste studier påvist, at også de lokaliteter, som nævnes i forbindelse med udvandringsruten frem mod Sivhavet, kendes fra Det Nye Riges tid, selv om det endnu ikke er muligt at lokalisere alle med nøjagtighed (Hoffmeier 2005, 47-109; 2008a; 2008b).⁹

3.3 Ældre end eksilet

Det ældst kendte hebraiske håndskrift til Exodus stammer fra ca. 250 f.Kr.¹⁰ Meget tyder imidlertid på, at Exodus som skrift er ældre end eksilet. Blandt de mange hebraiske gammeltestamentelige håndskrifter fra Qumran er der fundet både proto-massoretiske¹¹ og præ-samaritanske versioner¹² af Pentateuken. Ved en sammenligning af den proto-massoretiske version med den præ-samaritanske type viser det sig, at sidstnævnte er en revision og sproglig forenkling af Pentateukens tekst (Waltke 1992, 933). 1 Krønikebog synes at anvende formuleringer fra denne reviderede udgave i sine mange allusioner til Genesis. Da Krønikebøgerne menes affattede omkring 400 f.Kr. (Satterthwaite & McConville 2007, 285) må den reviderede tekst, som den gør brug af, være udarbejdet senest år 400, sandsynligvis tidligere. Det betyder derfor, at den mere arkaiske proto-massoretiske tekst, som blev udsat for en sproglig revision engang i det 5. årh., må være væsentligt ældre end revisionen selv (Waltke 1992, 938).

Et nærliggende bud er, at skriftet Exodus sandsynligvis må være føreksilsk i dens proto-massoretiske form. Det støttes af, at grammatik og ordvalg i Exodus ikke røber nogen indflydelse fra hverken aramaisk, persisk eller græsk i modsætning til tekster fra persisk og græsk tid (Millard 2000, 53). Qumran-fundene giver store van-

” Qumran-fundene giver store vanskeligheder for teorien om, at Exodus skulle være komponeret i eftereksilsk tid. ”

skeligheder for teorien om, at Exodus skulle være komponeret i eftereksilsk tid. Om skriftet er ældre end slutningen af kongetiden er umuligt at sige ud fra sammenlignende håndskriftstudier. Både ortografi og grammatik i den hebraiske tekst peger på det 8.-6. årh. Men selvom de ældste spor af skriftet Exodus som komposition stadig er adskillige hundrede år senere end begivenhederne, de beretter om, er der intet i vejen for, at beretningen kan rumme autentisk information. Ifølge Millard er der reelt ingen grund til betvivle, at afgørende hændelser i fortiden kunne traderes omhyggeligt gennem mange generationer (2004, 153).

3.4 Upassende information

Af Ex 12,38 fremgår det, at mange andre end Jakobs efterkommere emigrerede fra Egypten. En stor flok af utilpassede og frustrerede elementer fulgte med Israel. Skaren betegnes som *עֲרָב רַב* 'eræv rav, ”en stor og blandet gruppe”, en vending, som kun forekommer på dette ene sted.

Denne information er for så vidt overflødig, fordi den nok giver mening, men ikke spiller nogen rolle i konteksten. Den kunne undværes, uden at fortællingen ville lide skade derved (Stieglitz 1999). Den peger heller ikke frem mod Num 11,4, da der her anvendes et andet ord for dette pak af mennesker.

Notitsen om, at en gruppe af ikke-israelitter skulle have fulgt med folket ud er aldeles forstyrrende for et teologisk værk, som menes forment i det 7. århundredes Juda, hvor man ville sætte grænse mellem den sande religion og samtidens religiøse former, eller for den eftereksilske jødedom, som bevidst gik efter at skille alle ikke-jø-

diske elementer ud fra folket (jf. Neh 13,3). Hvis skriftet Exodus var blevet forment omkring eksilet med det formål at rendyrke det særegne ved Israels folk, ville det have været naturligt at retouchere en sådan forstyrrende, kontraproduktiv information ud. Verset indikerer, at traditionerne om exodus må være ældre end de religionspolitiske spændinger i perioden op til Juda riges kollaps i 587.

3.5 Exodus-traditionen

Flere af det 8. århundredes profeter har allusioner til exodus. Hoseas kommer med det udsagn, at exodus og ørkenvandring var den mest afgørende frelsesbegivenhed i folkets historie (Hos 13,4-5). Dets historie med Gud begynder i Egypten (11,1; 12,10), og dets udvandring blev anført af en profetisk skikkelse, hvis identitet læseren må slutte sig til (12,14). Dommen forkyndes som en anti-exodus (8,13b; 9,3), ligesom profeten finder analogier mellem exodus og den kommende frelse (2,17). Kombinationen af exodus og lovgivning – et dominerende træk i Exodus – synes kendt allerede på Hoseas' tid, da han to gange alluderer til Dekalogens indledning (12,10; 13,4). Også Amos refererer til traditionen om Israels udvandring fra Egypten, som han bruger mod folket (Am 3,1-2; 9,7).

Det er karakteristisk, at profeterne overalt forudsætter exodus-traditionen som værende så kendt af deres tilhørere, at de ikke behøver at udfolde den nærmere, men blot kan alludere til bestemte elementer i den. Traditionen om exodus må derfor være væsentligt ældre end Amos' og Hoseas' tid (760-720 f.Kr.). GT rummer mange, yderst forskellige anvendelser af exodus-traditio-

nen. Det giver grundlag for at antage, at en udvandring af et vist omfang må ligge bag denne tradition.

Som konklusion på spørgsmålet om, hvordan Exodus skal vurderes som en mulig kilde til historisk information, kan vi slå fast, at de tekstlige vidnesbyrd fra Dødehavet om Exodus som skrift leder os tilbage til perioden før eksilet. En proto-massoretisk udgave af skriftet har (formentlig sammen med Genesis og Leviticus) foreligget på dette tidspunkt. Exodus-traditionen som bevidnet af profeterne peger på, at forestillingen om en omfattende exodus fra Egypten er flere hundreder år ældre.

Værket har ingen anakronistiske træk, men rummer modsat en bemærkelsesværdig vending i Ex 12,38, som tyder på, at traditionen om exodus har en stærk grad af autenticitet. Karakteristisk for hændelser i virkelighedens verden er, at der sker ufrivillige afvigelser fra det forudsigelige og forventede. Brud på det forventede inden for fiktioner skal derimod tjene litterære hensyn. De indgår i plottet og har betydning for det. Ex 12,38 har ikke en sådan funktion i sammenhængen. Dette vers bærer virkelighedens kendetegn.

4. Den ældste bevidnelse af "Israel"

Den nedre grænse for, hvornår exodus og indvandring kan have fundet sted, sættes af de fleste til cirka 1210 f.Kr. Af farao Merneftas sejrstele fra hans femte regeringsår, som er året 1209, fremgår det, at Israel befinder sig i Kana'ans land. Det er den tidlige ikke-bibelske reference til Israel.

På den sidste del af Merneftas selvhyldest som følge af sine sejre over libyerne og havfolkene nævner han tre navngivne byer i Kana'an og derefter Israel. Hoffmeier har oversat teksten under hensyntagen til dens grammatiske struktur:

"Plundered is Canaan with every evil / carried off is Ashkelon / captured is Gezer / Yenoam is made into nonexistence / Israel¹³ is wasted, its seed is not / Harru¹⁴ is become a widow".¹⁵

Det er ofte blevet noteret, at navnet "Israel" her står skrevet med det bestemte kendeord for "folk", mens de foregående tre byer alle har kendeordet for "by". Den egyptiske skriver har opfattet Israel som et folk og ikke som et område eller en by. Netop Merneftastelens tekst er kendetegnet ved at have yderst få skriverfejl (Kitchen 1998, 102), hvorfor denne sproglige iagttagelse har en vis betydning. Desuden står ordet i hankøn, hvilket er unormalt, fordi egypterne normalt vil bruge hunkøn for at karakterisere fremmede folk.¹⁶ Ud fra den grammatiske struktur i passagen argumenter Hoffmeier for, at "Israel" her skal ses i nær sammenhæng med byen Janoam¹⁷ og med regionen Harru, men ikke med Ashkelon og Gezer. Ud fra dette skal "Israel" ifølge stelen lokaliseres til det centrale bjergland og Galilæas bjergland. Den nære sammenhæng mellem den egyptiske og den hebraiske term "Israel" og det forhold, at Josva- og Dommerbogen placerer Israel i det samme område som stelen, bevirker, at stelens "Israel" med stor sandsynlighed er identisk med det bibelske Israel.

Merneftas sejrstele viser, hvordan Israel så ud i egyptisk optik omkring 1210 f.Kr.¹⁸ Det blev betragtet som et folk, der udgjorde en identificerbar, særskilt enhed i Kana'an. På det tidspunkt var der en socio-etnisk gruppe, som skilte sig ud fra sine omgivelser, og som var kendt under mandnavnet "Israel". Når Israel nævnes efter de tre store, befæstede byer, antyder det, at folket må have været så stort, at det forekom relevant at omtale dets totale nederlag¹⁹ i en fremstilling af Merneftas overhøjhed over Kana'an (Hasel 2008, 59).

”Israel” synes at være en lige så selvfølgelig del af det syrisk-kana’anæiske område som byen Janoam og de andre byer, der omtales.

Intet i teksten tyder på, at Israel skulle være kommet til Kana’an for nylig. ”Israel” synes at være en lige så selvfølgelig del af det syrisk-kana’anæiske område som byen Janoam og de andre byer, der omtales. Ud fra stelen kan man ikke slutte noget om, hvorvidt folkegruppen er kommet til Kana’an udefra på et tidligere tidspunkt, eller om den altid har befundet sig i landet og er vokset frem som følge af indre-kana’anæiske forhold. Stelens formulering tillader begge tolkningsmuligheder. Men hvis Israel er vandret ind i landet, sådan som den samlede bibelske tradition siger, må det være sket væsentligt tidligere end Merneftas tid.

Merneftas sejrstele angiver altså den nedre grænse for, hvornår Israel er i Kana’ans land og dermed for en mulig exodus. Hvis exodus har fundet sted under en eller anden form, må det være sket flere generationer før Merneftas felttog. Mange foreslår 1270-60 f.Kr. som et muligt tidspunkt for exodus (Hoffmeier 1997a, 126; Kitchen 1998, 85-87; Kitchen 2003, 307-10). Andre overvejer en datering omkring 200 år tidligere (f.eks. Wood 2003; 2005; 2007; 2008; Petrovich 2008). Det vil derfor være relevant at undersøge, om der er spor efter israelitterne i Egypten i det 18. og 19. dynastis tid (1540-1200 f.Kr.)

5. Indirekte vidnesbyrd om Israel i Egypten

Selv om der ikke foreligger direkte, samtidige vidnesbyrd om, at Israel har været i Egypten, er der en række indirekte vidnesbyrd, som bidrager til at stadfæste troværdigheden af den bibelske skildring af isra-

elitternes ophold, sådan som den fremgår af Ex 1-12. Dette baggrundsmateriale bliver som regel ignoreret af de forskere, som vil hævde, at beretningen i Exodus er uden nævneværdig historisk værdi.

5.1 Omfattende indvandring af asiater

De ældste skriftlige vidnesbyrd om, at grupper fra Syrien-Kana’an-området (kaldet ”asiater”) begyndte at slå sig ned i Nildeltaet, stammer fra slutningen af 1. mellempæriode og begyndelsen af Det Mellemsø Riges tid (cirka 2100 f.Kr.; Hoffmeier 1997a, 54). I de næste århundreder frem til cirka 1540 f.Kr. bliver mange hyrder fra Kana’an og Negev tiltrukket af deltaets overflod og søger dertil for at bosætte sig permanent.²⁰ Undertiden er den drivende faktor hungersnød og tørst. Andre kommer dertil som krigsfanger eller diplomatiske gaver eller for at virke som handlende, tempelangere, sæsonarbejdere med videre. Teksterne viser stigende mængder af folk, som ikke bærer egyptiske, men nordvest-semitiske navne. En berømt tekst fra cirka 1750 f.Kr. (Brooklyn papyrus 35.1446) giver en liste over 70 slaver i en husholdning i Theben, hvoraf mere end 40 har været semitter, bedømt ud fra navnene.

Antallet af indvandrede semitter stiger mærkbart i løbet af det 19. og 18. århundrede f.Kr. En lang række lokaliteter i den østlige del af deltaet, for eksempel *Tell el-Dab’a* (det senere Ramses) og *Tell el-Reshatah* (Pitom?), viser omfattende spor efter semitiske bosættelser i form af huse, grave og husgeråd. Fra cirka 1650 til 1540 f.Kr. bliver hele deltaet kontrolleret af en særlig semitisk befolkningsgruppe, kaldet *Hyksos*²¹ (det 15. dynasti), som gør *Tell el-Dab’a*

til hovedstad. Hyksos regerer over deltaet og behersker i perioder Mellemegypten helt op til Abydos, samtidig med at de også synes at have haft kontrollen over det sydlige Kana'an (Kuhrt 1995, 180-82).

Den bibelske skildring af patriarkerne, som periodisk søger til deltaet som følge af hungersnød og med tiden bosætter sig permanent i området, passer med de generelle forhold omkring 2000-1800 f.Kr. Når Ex 1 antyder en langvarig og stabil periode for deres efterkommere, før deres sociale status ændres til statslige tvangsarbejdere, matcher det faktisk den Anden Mellempæriodes tid med en mærkbar semitisk befolkningstilvækst og en epoke med semitisk overherredømme. Ifølge Genesis og Exodus var israelitterne bosat i det østlige Nildelta, i "landet Goshen"²² (Gn 45,10; 46,34; Ex 8,18; 9,26). Det er præcist det område, som havde den største koncentration af semitter igennem hele Anden Mellempæriode og Det Nye Riges tid.

5.2 Asiater i ledende stillinger

Både i Hyksos-perioden og i Det Nye Riges tid ses adskillige personer med semitiske navne at have haft betroede stillinger i samfundet og ved hoffet (se Kitchen 1992, 704; 1998, 88-89 for eksempler). For få år siden fandt man en grav i Sakkara-området, som viste sig at have tilhørt en vesir med det gode semitiske navn *Aper-el* (Hoffmeier 1997a, 94). Trods sin ikke-egyptiske oprindelse opnåede han en af datidens mest betroede poster, hvor han varetog kongens interesser i deltaet omkring 1355-40 f.Kr. Han titulerer sig blandt andet som "barn af barnekammeret", hvilket indikerer, at han havde fået sin opvækst ved hoffet. Den kongelige institution "barnekammeret" synes knyttet til paladserne og havde en uddannende funktion (Hoffmeier 1997b, 86).

Det forhold, at folk med semitisk bag-

grund kunne få en uddannelse ved faraos hof, var almindeligt udbredt i Det Nye Riges tid og er kun bevidnet for denne periode. Moses' opvækst ved hoffet, som den skildres i Ex 2, var på ingen måde noget særsyn i den periode.

5.3 Udbredt brug af statslaver

Da farao Ahmose fordriver Hyksos omkring 1540 f.Kr. og forener Egypten, ændres vilkårene dramatisk for den store semitiske befolkningsgruppe. De første faraoner i det 18. dynasti tvinger dele af det semitiske segment ind i et stadigt mere omfattende slavearbejde i form af store statslige byggeprojekter.²³ Tutmoses III og hans efterfølgere begynder at tage tusinder af krigsfanger i forbindelse med felttog i både Nubien og Kana'an og importere dem til hoveriarbejde (Hoffmeier 2004, 139f). Både Seti I og Ramses II (1300-1220 f.Kr.) genoptager den praksis i forbindelse med deres mange felttog.

Såvel tekster som gravmalerier viser, hvordan slaver blev anvendt til at opføre offentlige bygninger som templer, paladser og magasiner og til at udføre markarbejde. En meget kendt illustration af slaver i arbejde finder vi i Rekhmires grav fra cirka 1450 f.Kr.²⁴ Slaver ses her i færd med at ælte ler til mursten, at forme stenene og at bygge med de tørrede sten, mens egyptiske slavefogeder overvåger arbejdet. Andre slaver er beskæftigede med at smelte metal for at støbe bronzedøre til Amons tempel i Karnak. Andre grave og relieffer rummer illustrationer af krigsfanger, der er beskæftigede med forskellige former for markarbejde, for eksempel fremstilling af vin (jf. Ex 1,14).²⁵

Mange kilder, ikke mindst fra Ramses II's tid (1279-1213 f.Kr.), omtaler slaver i arbejde med store byggerier (Kitchen 1976). Adskillige bygninger havde op til otte me-

ter tykke mure, hvilket krævede enorme mængder af mursten. Ramses II's megalomane byggeaktivitet forstærkede behovet for byggemateriale (Sarna 1988, 40). Informationer om arbejdshold, produktionsmål og manglende opfyldelse af de opstillede mål fremgår af disse tekster. Kitchen har peget på, hvordan flere kilder afspejler et to-lags-arbejdssystem, som svarer til den bibelske sondring mellem "hoverifogeder", שָׂרֵי מִסִּים *sarê missîm* (Ex 1,11), og de mere underordnede "slavefogeder", נֹגֶשִׁים *nog's-him* (Ex 3,7; 5,6) (Kitchen 2003, 248).

Ifølge Ex 5 bliver de israelitiske slavearbejdere pålagt selv at finde halm. Fremgangsmåden med at blande halm i leret var almindelig praksis i Egypten og er bevidnet i kilderne; men den blev sædvanligvis ikke brugt i Kana'an. Denne detalje rører et kendskab til egyptiske forhold (Frerichs & Lesko 1997, 32).

På ét område synes skildringen i Exodus af slavernes vilkår dog at adskille sig fra kilderne fra Det Nye Riges tid, nemlig vedrørende slavernes muligheder for fridage til at dyrke deres religion. Adskillige tekster, ikke mindst fra Ramses IIs tid, beretter om, at slaver havde fridage til religiøse formål, mens en tekst fra Amenhotep I's tid (omkring 1500 f.Kr.) vidner om arbejdere, der holdt fri i fire dage (Kitchen 2003, 248f). Dette står i modsætning til israeliternes situation, hvor farao netop ikke ville give dem fri til at dyrke deres Gud, men i stedet satte deres produktionskvoter op (Ex 5,2-4; 8,28; 9,7.35; 10,20). Hvorfor blev israelitterne nægtet noget, som synes at have været almindelig praksis, i al fald i det 19. dynastis tid?

Den omfattende brug af statsslaver til byggeprojekter og agrare formål kendes udelukkende fra det 18. og 19. dynastis tid, men ikke fra det 1. årtusinde.

5.4 Egyptiske træk i Ex 1-15

Andre træk i 2 Mosebog rører kendskab til forskellige forhold i Egypten. I Ex 1,16 refereres der til "de to sten" i forbindelse med fødsler. Hvad dette sigter til, er omtvistet (jf. diskussionen hos Propp 1999, 139). Et nærliggende bud er, at stenene betegner "fødesten", som kendes både fra relieffer på tempelvægge og fra tekster (Barmash 2003, 751), men som ellers ikke kendes i Det Gamle Testamente.

Beretningen om Moses i sivkurven i Ex 2 har ofte været sammenlignet med Sargons fødselslegende²⁶, som skildrer, hvordan hans mor satte ham ud på floden i en kurv, som blev fundet af vandbæreren Akki. Parallellen bliver ofte taget som et udtryk for beretningens afhængighed af nærorientalt legendestof (jf. Lemche 1998, 49-50). Hoffmeier har imidlertid påvist, hvordan Ex 2,1-10 og ikke mindst vers 3 er fyldt med entydige egyptiske vendinger og træk (1997a, 138-40). Fordi bagtæppet for Ex 2,1-10 så entydigt er egyptisk, er det vanskeligt at antage, at denne beretning skulle være blevet forment senere end 900 f.Kr., siger han.

Desuden rummer Exodus og Pentateuken i det hele taget en række personnavne på israelitter, som med sikkerhed eller sandsynligvis har egyptiske rødder (Hoffmeier 2005, 223-28). Navnet "Moses" er det mest kendte (jf. Hoffmeier 1997a, 140-42); men mange andre kan nævnes. Dette antyder, at i al fald en del af det senere Israel har haft et længerevarende ophold i Egypten.

Sammenfattende kan det siges, at Exodus på en række områder skildrer forholdene i Egypten ganske præcist, både når det gælder israeliternes ophold i Egypten, muligheden for folk af udenlandsk herkomst at få en uddannelse ved hoffet, og israeliternes slaveri omkring byggeprojekter og markarbejde. Skildringen i Exodus af deres

hoverti passer netop med perioden 1540-1200 f.Kr. (Det Nye Riges tid), og kun der. Forfattere og skrivere i det 1. årtusindes israelitiske og jødiske samfund kunne ikke have skabt en så mangesidig samklang med forholdene i Det Nye Riges tid. Den enkleste forklaring er at antage, at traditionen om Israels ophold hviler på en troværdig overlevering.

6. Byerne Ramses og Pitom

Endnu har vi ikke berørt det måske vigtigste vers i Exodus, når der gælder undersøgelsen af den mulige historiske baggrund for fortællingen om Israels udvandring, nemlig Ex 1,11. Her hedder det: "[Egypterne] satte hoverifogeder over dem, som skulle plage dem med tvangsarbejde, da Faraos forrådsbyer Pitom og Ramses skulle bygges". Vi vil nu undersøge, i hvilket omfang arkæologien kan kaste lys over referencen til Ramses og Pitom.

Kendskab til byen Ramses' historie er yderst vigtig for at kunne bedømme, i hvilket omfang Exodus bygger på vage erindringer fra en meget senere periode, eller det gengiver faktiske forhold i Det Nye Riges tid. De arkæologiske udgravninger, som stadig pågår, har givet et væld af ny viden om byen Ramses, og de allerseneeste fund gør, at længst hævdundne antagelser må korrigeres.

6.1 Ramses

6.1.1 Lokalisering

Der er generel enighed om, at det bibelske navn "Ramses" svarer nøje til det egyptiske *Pi-Ramesses*, som var navnet på farao Ramses II's store residensby i det østlige Nildelta (Kitchen 1998, 69; 2003, 255). Tidligere antog man, at *Pi-Ramesses* skulle lokaliseres til Tanis (det bibelske Soan). I dag ved vi med sikkerhed, at Ramses har ligget ved *Qantir* (Hoffmeier 2005, 53-58), cirka 20

kilometer syd for Tanis, og at det nærtliggende *Tell el-Dab'a* gemmer på resterne af byen Avaris, der var hovedstad for Hyksos og var en større by i det 18. dynasti (Bietak 2005, 13).

Ramses lå strategisk ved den østlige bred af Pelusium-grenen af Nilen (efter byen Pelusium), som i datiden var Nilens hovedudløb gennem deltaet. Horus-vejen, som var hovedfærdselsåren mellem Nildeltaet og Kana'an/Syrien²⁷, tog sin begyndelse her. Byen var udgangspunktet for de mange felttog, som adskillige af Det Nye Riges faraoer førte op i Kana'an og Syrien.

Siden 1966 har den østrigske arkæolog Manfred Bietak anført omfattende udgravninger af *Tell el-Dab'a*, hvor han især har klarlagt meget af byens historie under Anden Mellemp periode og Hyksos, mens Edgar Pusch fra det tyske institut har gravet i *Qantir*.²⁸

6.1.2 Begyndelsen og Hyksos-tiden

De tidligste vidnesbyrd om bosættelse ved *Tell el-Dab'a* går tilbage til cirka 1960 f.Kr., hvor en lille by bliver grundlagt med det formål at sikre Egyptens grænse mod øst (Hoffmeier 1997a, 63).²⁹ Omkring år 1800 bosætter semitiske hyrder sig.³⁰ En stadig tilkomst af folk med semitisk baggrund fører til en voldsom udvidelse i løbet af de næste 150 år. Den fundne keramik er så udpræget i slægt med keramikken i Kana'an, at byen lige så gerne kunne have ligget dér. Byen får nu navnet Avaris³¹.

I løbet af Anden Mellemp periode kommer der et nyt befolkningselement til, kaldet Hyksos, som ligeledes er af semitisk oprindelse, men synes at have stærkere kulturelle bånd til det nordlige Syrien. Hyksos gør byen til hovedstad i deres rige (det 15. dynasti), men fastholder navnet Avaris. I Hyksos-tiden voksede byen til 250 hektar i størrelse, med et enormt stort palads, temp-

ler, varehuse og dokaanlæg (Tronchère et al. 2008, 335). Den havde en travl flodhavn, hvor mere end 300 skibe lagde til i besejlingssæsonen.³² Import af fremmed keramik, især af lervarer fra Cypern, tog fart.

Avaris bliver erobret cirka 1540 af farao Ahmose af det 18. dynasti. Hyksos bliver fordrevet fra deltaet, og dele af byen bliver ødelagt. Andre dele lever øjensynligt videre, da et tempel for Seth synes at have eksisteret ubrudt gennem de næste par hundrede år. Fordrivelsen af Hyksos var altså ikke ensbetydende med, at hele den semitiske befolkning forsvandt. Mange må være blevet tilbage under de nye herskere (Hoffmeier 1997a, 65).

6.1.3 Det 18. Dynasti: Peru-nefer

Dele af Avaris synes forladt efter Hyksos' fald, og byens centrum flyttes (Tronchère et al. 2008, 338). Den skifter nu navn til *Peru-nefer*³³. Militære faciliteter som magasiner og store lagerrum til korn opføres. Efter kort tid, sandsynligvis omkring 1500 f.Kr., anlægges et stort kongeligt paladsområde ved Nilens højre bred, som er delvist udgravet, delvist afdækket ved hjælp af jordrader.

Det indhegnede kompleks har dækket et areal på mere end 54.000 kvadratmeter og har omfattet tre paladser og en anden større offentlig bygning, hvis funktion og omfang ikke er kendt endnu. Paladserne var anlagt på platforme med metertykke fundamenter af mursten, ramper og en anløbshavn ved flodbredden. Det største af paladserne, Palads G, bestod af en åben gård med søjlearkade, forrum, tronsal og private gemakker til højre i paladset, af Bietak tolket som private andagtsrum med kultnicher.³⁴ Trapper har ledt op til en øvre etage og ned i underetagen. Væggene i palads F og G var prydede af fornem minoisk

udsmykning med unge mænd, der springer over tyre.³⁵

Nordøst for komplekset lå militære anlæg, og mod sydvest anes rester af værksteder og administrative områder (Forstner-Müller et al. 2008, 93). Peru-nefer var centrum for handel og militær. Værksteder blev oprettet til produktion af krigsbuer og krigsmateriel. Mange lavasten i forskellige størrelser, som stammer fra Thera-vulkanens udbrud, er fundet i lagene fra det tidlige 18. dynastis periode.

De nyeste udgravninger af Avaris/Peru-nefer viser således talrige spor efter voldsom byggeaktivitet i begyndelsen af det 18. dynasti³⁶, hvor blandt andet et kongeligt paladskompleks bliver opført.

Det kongelige paladsområde blev opgivet under farao Amenhotep II (1427-01 f.Kr.; Bietak & Forstner-Müller 2005, 93), selv om han førte et par felttog ind i Kana'an i sit 5. og 7. regeringsår. Grunden til dette skridt kendes ikke. Det er et uløst problem. Årsagen kan ikke være, at han og hans efterfølgere førte en mere fredelig udenrigspolitik, for flere senere militære engagementer i Kana'an er bevidnede. Udgraverne gætter på, at en pestepidemi kan have ramt Peru-nefer.³⁷ Men kilderne er helt tavse om dette. Fremtidige udgravninger må afklare, om andre dele af byen også blev opgivet.

6.1.4 Det 19. Dynasti: Ramses

I de næste hundrede år synes byen at have ligget stille.³⁸ Farao Horemheb (1323-1295) bygger et større befæstningsanlæg, hvor murene fra det forladte paladsanlæg fra tutmoside-tiden bliver revet ned og genbrugt. Det gamle Seth-tempel fra Hyksos-tiden bliver genanvendt.

Farao Ramses II (1279-1213) udbygger byen med nye, enormt store kvarterer nord

for Avaris. Han omdøber byen efter sit eget navn til *Pi-Ramesse* (Ramses)³⁹, en navneform, som ikke er anvendt før det 19. dynasti (Hoffmeier 2007b, 7), og den gøres til regional hovedstad, med paladser, templer, magasiner, militære anlæg og værksteder. Mange stalde til heste er fundet. Tusindvis af slaver blev anvendt i byggeprojekterne både her og i Egypten i øvrigt. Byen Ramses udviklede sig til at blive den største by i antikken, med en skønnet udstrækning på 12 kvadratkilometer. Det gamle paladssområde blev efterhånden brugt til gravplads for den mere simple del af befolkningen.

6.1.5 Byens forfald

Hovedgrenen af Nilen (Pelusium-grenen) sander efterhånden til, byen mister sin forbindelse til havet, og derfor bliver den opgivet før 1080 f.Kr. Smendes, den første farao i det 21. dynasti, opbygger Tanis (tidligere en by af beskeden størrelse) som ny hovedstad 20 kilometer længere mod nord. Det meste af byen afmonteres, og templer og paladser flyttes til Tanis. Byen forsvinder efterhånden, og navnet Pi-Ramesse bruges ikke efter det 21. dynastis begyndelse; det glider helt ud af brug.

Selve navnet Ramses, som anvendes i Ex 11,1; 12,37; Num 33,3.5, er således navnet på byen i det 19. dynasti og *alene i dette tidsrum*. Forfatteren til Exodus anvender et navn, som ikke var kendt efter 1070. Dette antyder måske noget om det tidspunkt, hvor bogen blev forfattet.⁴⁰

6.1.6 Konklusion

Byen Ramses' historie, som den kendes fra de arkæologiske undersøgelser af området fra 1966 til 2009, indebærer, at israelitternes hoveri i forbindelse med opførelsen af byen nu kan indsnævres til to faser, enten begyndelsen af det 18. dynasti eller begyn-

delsen af det 19. dynasti. I begge faser var der tale om omfattende byggerier med brug af teglsten, og begge epoker bevidner en særdeles aktiv faraonisk tilstedeværelse, i begyndelsen af det 18. dynasti i form af et stort kompleks af paladser med tilhørende militære og administrative faciliteter, og i det 19. dynasti gøres byen til residensby under navnet *Pi-Ramesse*.

6.2 Pitom

Langt mere flimrende er billedet, når det gælder den anden by, som nævnes i Ex 1,11, nemlig Pitom.⁴¹ Selve navnet er tydeligvis en hebraisering af det egyptiske *pr-itm* ("(guden) Atums hus"). Siden egyptiske tekster fra Det Nye Riges tid omtaler områder og lokaliteter med navnet Pitom i wadi Tumilat sydøst for Ramses, er det nærliggende at søge byen der.

Efter at John S. Holladay gravede på *Tell el-Mashkuta* i 1970'erne, har mange identificeret den med Pitom (for eksempel Lemche 1998, 56; Van Seters 2001). Problemet er imidlertid, at udgravningerne har vist, at der ingen beboelse var på stedet i Det Nye Riges tid. Efter en byggefase i Hyksos-perioden var der en langvarig pause, og først i det 7.-6. århundrede blev det atter bebygget (og kaldt *per-Itum*). Pitom tages derfor som en bekræftelse af, at Exodus i virkeligheden har rod i det 1. årtusindes Israel (Redford 1992, 451; Lemche 1998; Van Seters 2001).

Egyptiske kilder viser imidlertid klart, at der var et Pitom i wadi Tumilat i Det Nye Riges tid. En anden mulighed kan være *Tell er-Retabeh*, der ligger vest for *Tell el-Mashkuta* (Kitchen 1998, 76; Hoffmeier 2005, 58-65). Her fandt Hans Goedicke adskillige bygningsrester fra Det Nye Riges tid, herunder tre lag fra det tidlige 18. dynasti (strata 8-10) og en større ombygningsfase på Ramses II's tid (stratum 4). Det ældste lag (stratum

11) synes at være fra Anden Mellempæriode (Hoffmeier 2005, 59-60).

Meget er endnu uklart, når det gælder Pitom. Identifikationen med *Tell er-Retabeh* er nærliggende; men den er endnu ikke sikret.

7. Begyndelsen på trældommen

Ifølge Ex 1,8 begyndte israelitternes plagsomme hoveri, da der kom en ny konge over Egypten. Denne notits dækker næppe over et generationsskifte, men snarere et dynastiskifte.

Wood foreslår, at formuleringen kunne sigte til Hyksos' ankomst og magtovertagelse omkring midten af det 17. århundrede f.Kr. (Wood 2003, 257-58). Langt mere sandsynligt er det dog, at dynastiskiftet og den deraf følgende ændring af israelitternes sociale status har at gøre med fordrivelsen af Hyksos omkring 1540 og det nye 18. dynastis stærke bestræbelser på at udbygge Avaris (Sarna 1988, 38; Walton 2003, 263). Det forekommer ikke indlysende, hvorfor ét semitisk befolkningselement, som netop har etableret sig, skulle opfatte et andet befolkningselement med samme kulturelle baggrund og sprog som potentielle fjender. Begrundelsen for at tvinge israelitterne ind under tvangsarbejdet er frygten for, at de kunne gøre fælles sag med det nye dynastis fjender (1,9). Det 18. dynasti havde vundet kontrollen over Nildeltaet tilbage ved langvarig militær kamp, og de satte store byggearbejder i gang (Bietak 2005, 13). Det er derfor en sandsynlig baggrund for Ex 1,8-11.

Trældommens indledende fase begyndte med opførelsen af kongelige "forrådsbyer", עָרֵי מִסְכָּנוֹת *arê misk'nôt* (Ex 1,11). Det samme ord anvendes i 1 Kong 9,19 og 2 Krøn 17,12 om regionale centre med kongelige pakhuse til støtte for paladser og administration. I Det Nye Rige opførtes talrige steder i Egypten omfattende magasinfaci-

liteter, alle bygget af teglsten, i forbindelse med templer og paladser (Hoffmeier 1997a, 116). Det synes nærliggende at henføre "forrådsbyerne" til sådanne byarealer med pakhuse.

8. Tidspunktet for Exodus

Er exodus på nogen måde en historisk hændelse, kommer to mulige tidspunkter på tale: Enten cirka 1450 f.Kr. ("den tidlige datering") eller cirka 1260-40 f.Kr. ("den sene datering").⁴²

8.1 Den tidlige datering

En datering af udvandringen til 1400-1450 f.Kr. bygger først og fremmest på den indre bibelske kronologi. Ifølge 1 Kong 6,1 lægger Salomon grundstenen til sit tempelbyggeri i det 480. år efter udvandringen. Da vi kan datere denne hændelse ret præcist til 966-67 f.Kr., indebærer det, at udvandringen har fundet sted omkring 1450. Dette støttes af Dom 11,26. Desuden oplister 1 Krøn 6,18-23 hele 18 generationer af levitter mellem ørkenvandringen og Davids gudstjenestereformer. Hvis en generation gennemsnitligt har levet 25 år, vil det give en samlet periode på ca. 450 år.

Med andre ord giver Det Gamle Testamente tre af hinanden uafhængige dateringer af udvandringen. Alle leder tilbage til den samme periode. Udvandringen må derfor sættes til cirka 1450 f.Kr., måske 1410, hvis Septuagintas læsemåde i 1 Kong 6,1⁴³ er troværdig.

8.2 Den sene datering

Grundlaget for den sene datering af udvandringen er især forekomsten af navnet Ramses i Ex 1,11 og 12,37 (Alberty 1994, 44; Kitchen 2003, 309-10; Hoffmeier 2007c, 231-33). Dette er navnet på Ramses II's store by, som var genstand for en voldsom

byggeaktivitet i hans 66-årige regeringstid, men hvor dette navn glider af brug efter 1070.

Desuden antages det ofte, at en udvandring omkring 1260 simpelthen passer bedre arkæologisk set. Dels var Ramses ubetinget den største by i samtiden (Sarna 1988, 38-39), og dels peger det arkæologiske billede af Senbronzens afslutning i Kana'an på en indvandring omkring 1230-20 f.Kr. (Sarna 1988, 52; Dever 1997). Hasor falder omkring 1230, og forekomsten af en lang række nye landsbyer i Bjerglandet kan tolkes som et nedslag af israelitternes ankomst.

Den tidlige datering afvises, fordi de 480 år i 1 Kong 6,1 kan forklares som 12 generationer gange 40 år (Kitchen 2003, 307-08). Det virkelige tidsspænd vil da være 12 x 25 år = cirka 300 år. Desuden havde Tutmoses III og Amenhotep II så mange felttog op i Kana'an, at exodus umuligt kan have fundet sted under dem. Først ved slutningen af Ramses II's tid var Egyptens indflydelse svækket så meget, at en indvandring ville være tænkelig (Sarna 1988, 36).

8.3 Den sene daterings vanskeligheder

Ingen af dateringerne er uden problemer. Trods den overvældende konsensus for den sene datering, vil jeg mene, at den tidlige datering giver de færreste problemer, set ud fra den bibelske tekst og vor nuværende viden om Egyptens historie.

De nyeste undersøgelser på *Tell el-Dab'a* fremviser et stort og omfattende paladsanlæg fra 1500-1420 f.Kr. med tilhørende administrative kvarterer. Den bibelske skildring af exodus kræver, at Moses og Aron havde umiddelbar og direkte adgang til farao. Dette var tidligere en vanskelighed for den tidlige datering; men dette viser sig nu absolut muligt. Et gravmaleri i Ken-Amūns grav i Theben afslører, at den unge Amen-

hotep II havde sin opvækst i *Peru-nefer*⁴⁴, hvilket betyder, at hoffet har opholdt sig der i lange perioder.

Den bibelske kronologi peger entydigt på det 15. århundrede f.Kr. og støttes af, at der er tale om tre selvstændige kronologiske angivelser. De forskellige forsøg på at omtolke de 480 år i 1 Kong 6,1 (jf. Kitchen 2003, 307) forekommer søgte. Når Ex 1,11 anvender navnet "Ramses", kan der være tale om en senere tids navnejustering, ligesom det er tilfældet i Gn 47,11.⁴⁵

Den sene datering giver nogle åbenlyse vanskeligheder i forhold til den samlede beretning i Exodus: Ex 1,11 tolkes ofte som et indicium på trældommens kulmination og dermed, at Ramses II må være trældommens farao. Men arbejdet på forrådsbyerne indvarsler *begyndelsen* på trældommen, ikke kulminationen. Senere følger adskillige stressmaksimerende tiltag for at mindske befolkningstilvæksten, hvorefter Moses fødes under det dystre klimaks på hoveriet (Ex 1,12-2,4). Moses er 80 år, da han konfronterer farao med ønsket om udrejse (Ex 7,7). Toppunktet i trældommen skulle således indtræffe 80 år tidligere; men i perioden 1420-1300 f.Kr. var der absolut ingen offentlige byggerier, ligesom ingen af Ramses II's forgængere regerede i "lang tid" (Ex 2,23).

Dertil kommer, at betegnelsen "forrådsbyer" i Ex 1,11 passer dårligt med opførelsen af en ny regional *hovedstad*, den daværende verdens største by. Derimod giver den mening som beskrivelse af mindre, men strategisk velplacerede magasinbyer til militære formål.

8.3.1 Erobringen af Kana'ans byer

Ved den sene datering befinder vi os i Senbronzes II-periodens slutning (1250-1177 f.Kr.). Det giver dog store problemer i forhold til Josvabogens skildring af, at israelitterne

ødelægger tre byer i Kana'an i forbindelse med indvandringen. Problemet er, at dels eksisterer Jeriko og Aj ikke i Senbronze II overhovedet; Jeriko er der kun som en kortvarig, lille ubefæstet bebyggelse omkring 1350 f.Kr. Dels ses alle de byer, som israelitterne ifølge Dom 1 *ikke* var i stand til at erobre, netop at være ødelagte omkring 1200 f.Kr. Endelig stemmer beskrivelsen af byerne som værende store og stærkt befæstede (jf. Num 13,28) ikke med byerne ved Senbronzetiderens afslutning.

Ved en indvandring omkring 1400-1380 f.Kr. ser billedet helt anderledes ud: Jeriko bliver totalt ødelagt ved brand netop på dette tidspunkt. Hvis *Khirbet el-Maqatir* er det bibelske Aj, bliver den ødelagt ved brand på samme tid (Wood 2003, 262-68; Vang 2008). De store byer i Dom 1 synes ikke at være berørt af omvæltningerne omkring 1400 f.Kr., ligesom den generelle karakteristika af de fleste byer som stærkt befæstede passer med Kana'ans byer frem til ca. 1400 f.Kr., men ikke derefter (jf. Fritz 1996, 118).

Problemet for den tidlige datering er Hasors fald (jf. Jos 11,10). Der er endnu ikke fremlagt sikre belæg for, at Hasor blev ødelagt ved brand omkring 1400 f.Kr., 160-70 år før dets definitive fald omkring 1230 (imod Wood 2003, 268-69).⁴⁶

8.4 Udvandringens farao?

Hvis exodus-faraoen ikke er Ramses II, som tilhængerne af den sene datering antager, er der da en mulig kandidat i det tidlige 18. dynasti? En mulighed kan være farao Amenhotep II (1427-1401 f.Kr.; Wood 2008, 103-07). Hans forgænger, Tutmoses III, regerede meget længe. Selv havde han sin opvækst i *Peru-nefer* (det senere Ramses). Samtidige inskriptioner fremstiller ham som usædvanligt selvhævdende, væsentligt over sædvanlig faraonisk standard. Det kan forklare, hvorfor farao pure nægtede

at give israelitterne fri til religiøse formål, selv om i al fald det senere 19. dynasti var meget mere villigt til det. Hvis exodus fandt sted under Amenhotep II, kan det også forklare, hvorfor det store, veludsmykkede Tutmoside-paladskompleks blev opgivet, og bygningerne fik lov at forfalde, skønt byens strategiske fortrin var uændrede.

8.5 Konklusion

De, som finder, at beretningen i Exodus er et sent litterært værk, vil betragte ovenstående overvejelser om dateringen af exodus som spildt energi. Men ser man en nær sammenhæng mellem skildringen af udvandringen i Det Gamle Testamente og det indirekte billede, som de egyptiske kilder giver, bliver spørgsmålet om udvandringens hvornår afgørende. Den tidlige datering (omkring 1450-30 f.Kr.) løser langt fra alle problemer.⁴⁷ Men den er mulig ud fra vort nuværende kendskab til Egyptens historie, og den giver efter min bedømmelse de færreste problemer i forhold til den overordnede skildring i Exodus og i forhold til det arkæologiske billede i Senbronzen, ikke mindst vedrørende Jeriko.

9. Det store antal mennesker

Et vers rejser umiddelbart akutte problemer for dem, som vil tillægge Exodus historisk validitet: Ifølge Ex 12,37 må mere end to millioner mennesker have forladt Egypten. Dette tal er imidlertid urealistisk højt. For det første giver det vanskeligheder i forhold til Ex 23,29-30 og Dt 7,7b. For det andet melder der sig påtagelige vanskeligheder af fysisk art: En gruppe på over to millioner mennesker på vandring vil medføre en 400 km lang kolonne af mennesker (hvis de vandrer i geledder a 10 personer med to meter mellem hvert geled). For en række forskere er dette vers et klart indicium på, at Exodus ikke kan opfattes som

en teologisk traktat, der afspejler erindring om faktuelle historiske hændelser (Redford 1992, 408; Lemche 2008, 156).

9.1 Forsøg på løsninger

De forskellige forsøg på at løse dette dilemma kan deles i to grupper: (1) Der kan være tale om en *fejllæsning* af det uvokaliserede hebraiske ord אֵלֶּף , 'lf, hvor ordet oprindeligt har betegnet en 'alluf, ("leder"), en 'elef ("klanenhed") eller en 'elef ("kampenhed"), og hvor man i løbet af tekstoverleveringen er kommet til at læse 'elef ("tusinde") i stedet (Kitchen 2003, 264f; Hoffmeier 2005, 153-59). (2) De store tal ved exodus (og andre episoder i Det Gamle Testamente) er udtryk for et særligt litterært fænomen i Nærorienten, kaldet *numerisk overdrivelse* (Fouts 2003).

Teorien om numerisk overdrivelse kan kritiseres (Hoffmeier 2005, 157), og teorien om fejllæsning er vanskelig at godtgøre tekstkritisk. En mere enkel løsning er forslået for nylig af Peter Briggs. En 'elef havde måske oprindeligt ikke talværdien 1000 som i senere hebraisk, men en væsentligt lavere værdi. Ud fra studier af byen Ajs faktiske størrelse som beskrevet i Jos 7-8 og 10,2, hvor den er meget mindre end Gibeon, når han frem til, at en 'elef på Josvas tid kan have haft en numerisk værdi på cirka 100 (Briggs 2005, 172-75). Omsat til Ex 12,37 betyder det, at de seks hundrede 'elef fodfolk har svaret til ca. 60.000 mand + familier. Det er stadigvæk et højt antal, men dog langt mere realistisk.

NOTER

- 1 For en oversigt over den ældre forskning, se Hoffmeier 1997a, kapitel 1.
- 2 Se *Politikken* lørdag den 8. juli 2006: "De graver i Bibelens fundament".
- 3 Det antikke Egyptens historie deles gerne ind i bestemte perioder eller epoker. I vor sammenhæng er følgende perioder vigtige:

10. Konklusion

Den eneste direkte kilde til Israels udvandring fra Egypten er Exodus. Ved at inddrage al præsentisk viden om forholdene i Egypten i Det Nye Riges tid viser det sig, at den tidshistoriske horisont for Israels ophold i Egypten og dets exodus er skildret ganske præcist. Forfatteren synes at have haft førstehåndsviden om forholdene for udenlandske slaver i statslige projekter. Exodus-ruten begynder at kunne indpasses i vor viden om de geografiske forhold i det 18. og 19. dynasti. Skildringen rummer en række specifikke egyptiske træk. Og byen *Peru-nefer*/Ramses viser, hvordan den blev udbygget i begyndelsen af det 18. dynasti, mens det kongelige paladsområde pludseligt opgives omkring år 1400. Meget tyder således på, at skriftet Exodus gengiver faktisk historisk erindring samtidig med dets klare teologiske sigte. Med vores aktuelle viden om de arkæologiske forhold i Kana'an og i Egypten synes den tidlige datering af exodus at give de færreste vanskeligheder.

Exodus som skildret i Det Gamle Testamente er på ingen måde bevist. Det mirakuløse element unddrager sig enhver historisk analyse, og det historiske materiale er stadig åbent for tolkning i forskellig retning. Men den nyeste arkæologiske viden synes at antyde, at Exodus' skildring af udvandringen er anbragt i den rette *kontekst*, i den rette *periode*, på de rette *geografiske lokaliteter* og under de rette *omstændigheder*. Fremtidig forskning vil vise, om dette indtryk vil blive svækket eller forstærket.

Det Mellemste Riges tid	2106-1786 f.Kr. (ca.)	
11.-12. dynasti		
Anden mellemtid	1786-1540 f.Kr. (ca.)	13.-17. dynasti
Hyksos	1660-1540 (ca.)	
Det Nye Riges tid	1540-1069 f.Kr.	18.-20. dynasti
18. dynasti	1540-1295 f.Kr.	
19. dynasti	1295-1186 f.Kr.	

20. dynasti	1186-1069 f.Kr.	
Tredje mellemtid	1069-30 f.Kr.	21.-30. dynasti

Dateringen af Egyptens historie i det 2. årtusinde ligger endnu ikke fuldstændig fast, da der mangler synkroniseringer med entydigt daterbare forhold uden for Egypten. De her angivne årstal følger den såkaldt "lave kronologi" (se Kitchen 1996; 2002), som for tiden nyder tilslutning fra de fleste forskere. Enkelte forskere vil dog foretrække at hæve dateringerne for Det Nye Riges vedkommende med cirka 11 år ("mellem kronologi"; se nærmere hos Kuhrt 1995, 185-86). Tidligere var den såkaldt "høje kronologi" den foretrukne (med yderligere 14 år lagt til); men den følges af kun ganske få i dag (for eksempel Petrovich 2006).

En komplicerende faktor er tillige Thera-vulkanens ødelæggende udbrud. Aske og pimpsten fra Thera-eksplosionen er fundet i lagene fra det tidlige 18. dynastis tid i deltaet, hvoraf følger, at vulkanen havde sit udbrud cirka 1500 f.Kr. Geofysikere fra blandt andet Aarhus Universitet siger imidlertid, at C-14-analyser af oliventræ på Santorini viser, at udbruddet fandt sted op til 125 år tidligere, cirka 1625 f.Kr. De to "leje", egyptologerne og naturvidenskabsfolkene, beskylder gensidigt hinanden for at tage fejl, jf. Balter 2006. Der er derfor stadig en vis usikkerhed om dateringen af Det Nye Riges tid og dermed også de forudgående epoker.

- 4 Fragmentet af kileskriftbrevet blev fundet i foråret 2009 og dateres til ca. 1600 f.Kr. Se pressemeddelelse af 25. maj 2009 fra det egyptologiske institut ved universitetet i Wien: [http://public.univie.ac.at/index.php?id=6576&no_cache=1&tx_ttnews\[tt_news\]=9759](http://public.univie.ac.at/index.php?id=6576&no_cache=1&tx_ttnews[tt_news]=9759) (set den 10.juli 2009).
- 5 Selve betegnelsen "faraos" betyder "det store hus", og blev anvendt som et tilnavn for kongen fra tidligt i det 18. dynasti (cirka 1500 f.Kr.) og fremefter; jf. Hoffmeier 1997a, 87.
- 6 Se John A. Wilsons oversættelse i J. B. Pritchard (red.), *Ancient Near Eastern Texts*, Princeton: Princeton University Press 1969, 376-78.
- 7 Yurco redegør for, hvordan forskningen i mange år nærmest overså Merneftas sejrstele som følge af dens stærke poetiske stil

og mange overdrivelser. I de senere år er der imidlertid sket en revurdering af stelens historiografiske betydning, fordi dens udsagn om Merneftas militære kampagner er blevet bekræftet (Yurco 1997, 27-29).

- 8 Informationerne i Exodus om indretningen af ørkenhelligdommen (Ex 25-27) opfattes af mange som værende anakronistiske i den forstand, at teksten skulle afspejle den eftereksiltske periodes *forestillinger* om helligdommen. Kitchen har imidlertid sandsynliggjort, at tabernaklets opbygning, genstande og materialer har tydelige paralleller i det 2. årtusindes Egypten, jf. Kitchen 1998, 93-96; 2003, 275-83.
- 9 En geografisk notits som "vejen til filistrenes land" (Ex 13,17; jf. 23,31) giver bedst mening efter filistrenes bosættelse omkring Gaza cirka 1177 f.Kr. (faraos Ramses III's 8. regeringsår). Den kan tolkes som en frase fra det 12.-10 årh., som kan have erstattet et tidligere, ikke længere brugt udtryk. Sproglig opdatering er ikke det samme som anakronisme.
- 10 Det er Qumranhåndskriftet 4QEx-Levf (= 4Q17), jf. Millard 2000, 55.
- 11 Proto-massoretisk: Den hebraiske teksttype, som massoreterne (jødiske skriftlærde, der virkede fra det 6.-9. årh. e.Kr.) overtog.
- 12 Den præ-samaritanske teksttype til Pentateuken (skrevet på hebraisk) har de samme tekstlige og sproglige karakteristika som den samaritanske Pentateuk, men har ikke dennes særlige samaritanske teologi.
- 13 Alle forskere med egyptologisk ekspertise er enige om, at termen *ysry3r//l* er identisk med hebraisk "Israel" (Hasel 2008, 49).
- 14 "Harru" er betegnelse for den sydlige del af det syriske område.
- 15 Citeret efter Hoffmeier 1997a, 28. Denne korte passage fremkalder stadig voldsom diskussion, se Hoffmeier 1997a, 27-31 og Hasel 2008.
- 16 Hoffmeier overvejer, om den anormale brug af hankøn her indikerer, at Israel har været opfattet som et mandnavn (1997a, 28 n. 24).
- 17 Janoam bliver ofte identificeret med *Tell el-Ubeidiya* 3 km syd for Genesareth sø (Hoffmeier 1997a, 29). En anden mulighed er *Tell en-Na'am* lidt længere mod vest (Hasel 2008, 51).
- 18 Yurco har påvist, hvordan fire kampscener

- på østvæggen i Cour de la Cachette i Karnak-templet stammer fra farao Merneftas tid og fremstiller hans kamp mod de tre byer i Kana'an og mod Israel (Yurco 1997). De fleste egyptologer accepterer Yurcos tolkning (jf. Kitchen 1998, 86; Hoffmeier 2005, 244-45).
- 19 Stelens påstand om, at Israel skulle være blevet tilintetgjort af Merneftas hær, tolkes gerne som en traditionel overdrivelse, typisk for egyptiske sejrberetninger.
- 20 Følgende bygger på Hoffmeier 1997a, 52-69; Kitchen 1998, 88.
- 21 På egyptisk: *heqa khasewet*, "fremmede herskere". For nærmere om Hyksos, se Kuhrt 1995, 173-82.
- 22 For dette stednavns egyptiske baggrund, se Hoffmeier 1997a, 121-22.
- 23 Se nærmere referencer hos Kitchen 1976; Kitchen 1992, 704; Hoffmeier 1997a, 112-16; Kitchen 2003, 247.
- 24 En gengivelse af dette velkendte gravmaleri kan ses blandt andet i Hoffmeier 2007a, 32.
- 25 Se Hoffmeier 2007a, 36 for gengivelse af et gravmaleri.
- 26 Se Benjamin Fosters oversættelse i *The Context of Scripture. Vol. I*, W.W. Hallo & L. Lawson Younger (red.), Leiden: Brill 2003, 461.
- 27 Også kaldet Via Maris. I Ex 13,17 bliver denne rute betegnet som "vejen til filistrenes land".
- 28 Se kort over byen og de mange udgravningsområder i Bietak & Forstner-Müller 2005, 66.
- 29 Jf. til det følgende også udgravningens website, "Tell el-Dab'a": http://www.auaris.at/html/history_en.html, læst den 10. juli 2009.
- 30 En del af landsbyen viser så særprægede levninger i form af et hus og en grav tilhørende en fornem standsperson midt i en kontekst af simple hyrdebebyggelser, at Wood spekulerer på, om det kan have forbindelse til Jakobsfamiliens bosættelse i "landet Ramses" (Wood 2003, 261-62).
- 31 På egyptisk: *Hatwaret*, som udtales: *Hawara* = Avaris. Navnet betyder "Huset-af-det (kongelige)-distrikt".
- 32 Ifølge Wikipedia under "Pi-Ramesses".
- 33 *Peru-nefer* betyder "Glad-rejse" (Wood 2003, 260). Følgende bygger på Bietak 2005 og Bietak & Forstner-Müller 2005; 2006; 2007.
- 34 Bietak og Forstner-Müller 2005, 89. Rummenes indretning minder om tilsvarende kulturrum i templer og paladser.
- 35 Illustrationer heraf kan ses i Bietak 2005, 16.
- 36 Indtil for nyligt mente mange, at der var en tydelig *kløft* i bebyggelsen af Avaris mellem Hyksos' fald omkring 1540 f.Kr. og farao Horemhebs tid omkring 1310 f.Kr., altså i hele det 18. dynastis tid. F.eks. siger Dever, at byen var "deserted throughout the New Kingdom after its destruction" (1997, 71); jf. Currid 1997, 128; Dever 2003, 14. Dette må nu revideres.
- 37 "Eine Seuche, wie sie für Auaris im ausgehenden Mittleren Reich belegt ist, und in später Überlieferung eine Assoziation mit Auaris möglich macht, scheint eine wahrscheinliche Lösung des Problems zu sein, die jedoch einstweilen nicht beweisbar ist" (Bietak & Forstner-Müller 2005, 95).
- 38 Til det følgende, se Kitchen 1998, 70-71. 80-82; Kitchen 2003, 255-56; Hoffmeier 2005, 57-58; 2008a, 111-12.
- 39 Navnet betyder "Ramses' bolig".
- 40 Tilhængere af teorien om, at Exodus skulle være skrevet i det 6. til 4. årh. f.Kr. hævder gerne, at Det Gamle Testamente rent faktisk stedfæster byen Ramses i Tanis/Soan, med henvisning til Ps 78,12.48 (for eksempel Bietak 1987, 166; Lemche 1998, 56-57; Bar-mash 2003). Men vendingen "Soans slette", som Ps 78 har, er ikke det samme som selve byen Soan. Hvis beretningen i Ex 1-12 skulle have fået sin endelige skikkelse i det 6.-4. århundrede, hvorfor bruger den så ikke det samtidige navn Soan, som flere af profeterne bruger (Hoffmeier 2005, 56-57)? Det må ikke overses, at Pentateuken faktisk kender lokaliteten "Soan" (jf. Num 13,22), men aldrig jævnfører den med byen Ramses.
- 41 I modsætning til Ramses nævnes Pitom alene i forbindelse med hoveriets begyndelse, ikke med udvandringen.
- 42 Enkelte har foreslået en exodus efter 1200 f.Kr., jf. Malamut 1997.
- 43 Hele Septuaginta, bortset fra den lucianske recension, har "440" i stedet for "480".
- 44 Se Davies 1930, plate XI, og den tilhørende beskrivelse på side 19-20.
- 45 Det Gamle Testamente rummer en del eksempler på sådanne sproglige opdateringer af stednavne, for eksempel Betel i stedet for Luz (Gn 28,19), Dan i stedet for det tidligere

- Lajish (Gn 14,14). Jf. diskussionen mellem Hoffmeier og Wood (Hoffmeier 2007c; Wood 2007).
- 46 En anden vanskelighed er afstanden i tid mellem israelitternes indvandring 1400-1380 f.Kr. og omtalen af Israel på Merneftas sejrstele 1209 f.Kr. At et folks indvandring ikke behøver at efterlade sig synlige arkæologiske spor, men kun kan godtgøres ud fra tekster, har Millard givet et klart eksempel på (Millard 2004).
- 47 For eksempel er spørgsmålet om relationen mellem ”hebræerne” og de *habiru*, som egyptiske kilder omtaler fra tid til anden, ikke blevet drøftet.

LITTERATUR

- Albertz, Rainer 1994: *A History of Israelite Religion in the Old Testament Period: Vol. I*, Louisville: Westminster John Knox.
- Balter, Michael 2006: “New Carbon Dates Support Revised History of Ancient Mediterranean”, *Science* 312 (28. april 2006), 508-09.
- Barmash, Pamela 2003: Anmeldelse af P. Galpaz-Feller, *יציאת מצרים* (2002), *Journal of Biblical Literature* 123, 751-53.
- Bietak, Manfred 1987: “Comments on Exodus”, i *Egypt, Israel, Sinai: Archaeological and Historical Relationships in the Biblical Period*, A.F. Rainey (red.), Tel Aviv: Tel Aviv University: 163-71.
- Bietak, Manfred 2005: “The Tuthmoside stronghold of Perunefer”, *Egyptian Archaeology* 26, 13-17.
- Bietak, Manfred & Irene Forstner-Müller 2005: “Ausgrabung eines Palastbezirkes der Tuthmosidenzeit bei ‘Ezbet Helmi/Tell el-Dab’a, Vorbericht für Herbst 2004 und Frühjahr 2005“, *Egypt and the Levant* 15, 65-100.
- Bietak, Manfred & Irene Forstner-Müller 2006: „Eine palatiale Anlage der frühen Hyksoszeit (Areal F/II). Vorläufige Ergebnisse der Grabungskampagne 2006 in Tell el-Dab’a, *Egypt and the Levant* 16, 61-76.
- Bietak, Manfred & Irene Forstner-Müller 2007: „Ausgrabung eines Palastbezirkes der Tuthmosidenzeit bei ‘Ezbet Helmi/Tell el-Dab’a, Vorbericht für das Frühjahr 2007, *Egypt and the Levant* 17, 3-58.
- Briggs, Peter 2005: „Testing the Factuality of the Conquest of Ai Narrative in the Book of Joshua”, i: *Beyond the Jordan: Studies in Honor of W. Harold Mare*, G.A. Carnagey, Sr., G. Carnagey, Jr. & K.N. Schoville (red.), Eugene: Wipf & Stock Publishers, 157-96.
- Currid, John D. 1997: *Ancient Egypt and the Old Testament*, Grand Rapids: Baker Book House.
- Davies, Norman de Garis 1930: *The Tomb of Ken-Amūn at Thebes. Vol. I*, New York: The Metropolitan Museum of Art.
- Dever, William G. 1997: “Is There Any Archaeological Evidence for the Exodus?”, i: *Exodus: The Egyptian Evidence*, E.S. Frerichs & L.H. Lesko (red.), Winona Lake: Eisenbrauns: 67-86.
- Dever, William G. 2003: *Who Were the Early Israelites and Where Did They Come From?*, Grand Rapids: William B. Eerdmans.
- Finkelstein, Israel & Neil Asher Silberman 2002: *The Bible Unearthed: Archaeology’s New Vision of Ancient Israel and the Origin of Its Sacred Texts*, London: Simon & Schuster.
- Forstner-Müller, Irene, et al. 2008: “Preliminary Report on the Geophysical Survey at Tell

- el-Dab'a/Qantir in Spring 2008", *Egypt and the Levant* 18, 87-106.
- Fouts, David M. 2003: "The Incredible Numbers of the Hebrew Kings", i: *Giving the Sense: Understanding and Using Old Testament Historical Texts*, D.M. Howard, Jr., & M.A. Grisanti (red.), Grand Rapids: Kregel Publications: 283-99.
- Frerichs, Ernest S. & Leonard H. Lesko (red.), 1997: *Exodus: The Egyptian Evidence*, Winona Lake: Eisenbrauns.
- Fritz, Volkmar 1996: *An Introduction to Biblical Archaeology*, Journal for the Study of Old Testament. Supplement Series 172, Sheffield: Sheffield Academic Press 1996.
- Hasel, Michael G. 2008: "Merenptah's Reference to Israel: Critical Issues for the Origin of Israel", i *Critical Issues in Early Israelite History*, R.S. Hess, G.A. Klingbeil & P.J. Ray (red.), Winona Lake: Eisenbrauns 2008, 47-59.
- Hoffmeier, James K. 1997a: *Israel in Egypt: The Evidence for the Authenticity of the Exodus Tradition*, Oxford: Oxford University Press.
- Hoffmeier, James K. 1997b: "The Evangelical Contribution to Understanding the (Early) History of Ancient Israel in Recent Scholarship", *Bulletin for Biblical Research* 7, 77-90.
- Hoffmeier, James K. 2004: "Aspects of Egyptian Foreign Policy in the 18th Dynasty in Western Asia and Nubia", i *Egypt, Israel, and the Ancient Mediterranean World: Studies in Honor of Donald B. Redford*, G.N. Knoppers & A. Hirsch (red.), Leiden: Brill: 121-41.
- Hoffmeier, James K. 2005: *Ancient Israel in Sinai: The Evidence for the Authenticity of the Wilderness Tradition*, Oxford: Oxford University Press.
- Hoffmeier, James K. 2007a: "Out of Egypt: The Archaeological Context of the Exodus", *Biblical Archaeology Review* 33/1, 30-41.77.
- Hoffmeier, James K. 2007b: "Rameses of the Exodus Narratives is the 13th Century B.C. Royal Ramesside Residence", *Trinity Journal* 28, 1-9.
- Hoffmeier, James K. 2007c: "What Is the Biblical Date for the Exodus? A Response to Bryant Wood", *Journal of the Evangelical Theological Society* 50, 225-47.
- Hoffmeier, James K. 2008a: "Major Geographical Issues in the Accounts of the Exodus: The Pitfalls and Promises of Site Identification in Egypt", i: *Israel: Ancient Kingdom or Late Invention?*, D.I. Block (red.), Nashville: B&H Publishing Group, 97-129.
- Hoffmeier, James K. 2008b: "The Search for Migdol of the New Kingdom and Exodus 14:2: An Update", *Buried History* 44, 3-12.
- Kitchen, Kenneth A. 1976: "From the Brickfields of Egypt", *Tyndale Bulletin* 27, 137-47.
- Kitchen, Kenneth A. 1982: *Pharaoh Triumphant: The Life and Times of Ramesses II, King of Egypt*, Warminster: Aris & Phillips 1982.
- Kitchen, Kenneth A. 1992: "Exodus, The", i: *Anchor Bible Dictionary* Vol. 2, New York: Doubleday, 700-08.
- Kitchen, Kenneth A. 1996: "The Historical Chronology of Ancient Egypt, a Current Assessment", *Acta Archaeologica* 67, 1-13.
- Kitchen, Kenneth A. 1998: "Egyptians and Hebrews, from Ra'amses to Jericho", i: *The Origin of Early Israel – Current Debate: Biblical, Historical and Archaeological Perspectives*, S. Ahituv og E.D. Oren (red.), Beer-Sheva: Ben-Gurion University of the Negev Press (Beer-Sheva 12), 65-131.
- Kitchen, Kenneth A. 2002: "Ancient Egyptian Chronology for Aegeanists", *Mediterranean Archaeology and Archaeometry* 2, 5-12.

- Kitchen, Kenneth A. 2003: *On the Reliability of the Old Testament*, Grand Rapids: William B. Eerdmans.
- Kuhr, Amélie 1995: *The Ancient Near East c. 3000-330 BC. Volume One*, London: Routledge.
- Lemche, Niels Peter 1998: *Prelude to Israel's Past: Background and Beginnings of Israelite History and Identity*, Peabody: Hendrickson Publishers.
- Lemche, Niels Peter 2008: *Det Gamle Testamente mellem teologi og historie. Den historisk-kritiske bibelforskningens storhed og fald*, København: ANIS 2008.
- Malamat, Abraham 1997: "The Exodus: Egyptian Analogies", i: *Exodus: The Egyptian Evidence*, E.S. Frerichs & L.H. Lesko (red.), Winona Lake: Eisenbrauns, 15-26.
- Millard, Alan 2000: "How Reliable Is Exodus?", *Biblical Archaeology Review* 26/4, 50-57.
- Millard, Alan 2004: "Amorites and Israelites: Invisible Invaders - Modern Expectation and Ancient Reality", i: *The Future of Biblical Archaeology: Reassessing Methodologies and Assumptions*, J.K. Hoffmeier & A. Millard (red.), Grand Rapids: William B. Eerdmans, 148-160.
- Petrovich, Douglas 2006: "Amenhotep II and the Historicity of the Exodus-Pharaoh", *The Master's Seminary Journal* 17, 81-110.
- Propp, William H. 1999: *Exodus 1-18* (The Anchor Bible 2), New York: Doubleday.
- Redford, Donald B. 1992: *Egypt, Canaan, and Israel in Ancient Times*, Princeton: Princeton University Press.
- Sarna, Nahum 1988: "Israel in Egypt: The Egyptian Sojourn and the Exodus", i: *Ancient Israel: A Short History from Abraham to the Roman Destruction of the Temple*, H. Shanks (red.), Washington: The Biblical Archaeological Society 1988, 31-52.
- Satterthwaite, Philip E. & J. Gordon McConville 2007. *Exploring the Old Testament: A Guide to the Historical Books*, Downers Grove, IL: InterVarsity Press.
- Stieglitz, Robert R. 1999: "The Lowdown on the Riffraff", *Bible Review* 15, 30-33.54.
- Tronchère, Hervé, et al. 2008: «Geoarchaeology of Avaris: First Results», *Egypt and the Levant* 18, 327-39.
- Van Seters, John 2001: "The Geography of the Exodus", i: *The Land That I Will Show You: Essays on the History and Archaeology of the Ancient Near East in Honour of J. Maxwell Miller*, J.A. Dearman & M.P. Graham (red.), Sheffield: JSOT Press 2001, 255-76.
- Vang, Carsten 2008: "Aj – på jagt efter en bibelsk by", *TEL* 19/2 (2008), 3-9.
- Walke, Bruce K. 1992: "Samaritan Pentateuch", i: *Anchor Bible Dictionary* Vol. 5, New York: Doubleday, 932-40.
- Walton, John 2003: "Exodus, Date of", i: *Dictionary of the Old Testament: Pentateuch*, Downers Grove, IL: InterVarsity Press, 258-72.
- Wood, Bryant G. 2003: "From Ramesses to Shiloh: Archaeological Discoveries Bearing on the Exodus–Judges Period", i: *Giving the Sense: Understanding and Using Old Testament Historical Texts*, D.M. Howard, Jr., & M.A. Grisanti (red.), Grand Rapids: Kregel Publications, 256-82.
- Wood, Bryant G. 2005: "The Rise and Fall of the 13th-Century Exodus-Conquest Theory", *Journal of the Evangelical Theological Society* 48, 475-89.
- Wood, Bryant G. 2007: "The Biblical Date for the Exodus Is 1446 BC: A Response to James Hoffmeier", *Journal of the Evangelical Theological Society* 50, 249-58.
- Wood, Bryant G. 2008: "Recent Research on the Date and Setting of the Exodus", *Bible and*

Spade 21, 97-108.

Yurco, Frank J. 1997: "Merenptah's Canaanite Campaign and Israel's Origins", i: *Exodus: The Egyptian Evidence*, E.S. Frerichs & L.H. Lesko (red.), Winona Lake: Eisenbrauns, 27-55.

FORFATTEROPLYSNING

Lektor i Gammel Testamente

Carsten Vang

Menighedsfakultetet

Katrinebjergvej 75

8200 Århus N

cv@teologi.dk

+45 86 16 66 66 + 16